

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК: 172.15: 165.173: 17.034. . .

Олена Пономаренко

ІДЕЇ ПАТРІОТИЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.

У статті досліджується специфіка українського патріотизму в політичній думці другої половини XVI – початку XVII ст.

У розвитку української політичної думки на землях України XV – XVII ст. актуальним був напрямок, пов'язаний з формуванням ідеології визвольного руху, реалізацією права українського народу на свою незалежність. Цьому сприяло поширення гуманістичних ідей, зокрема любові до батьківщини, патріотизму, служіння державі, ідеї суспільної активності, заснованої на підпорядкуванні приватних інтересів громадян спільному благу [1, с.17] , у яких вбачалися вищі чесноти громадянина. Слід зазначити, що патріотизм зводився до рангу вищої добродесності [2, с.25]. Його розуміння передбачало усвідомлення українцями своєї релігійної, етнічної і національної окремішності [3, с.413].

Україна в зазначений період не мала своєї державності, перебуваючи в складі Речі Посполитої. Ідеї патріотизму мали містечкове значення і проявлялися в любові до Батьківщини, маючи асоціацію з місцем народження людини – з “рідною землею”, мовою, релігією, звичаями, місцевим правом, що повинно було забезпечити український народ від загрози окатоличення та ополячення. Вищепераховані складові українського патріотизму ставали ознакою українського етнічного «ми».

Незважаючи на те, що відмінною рисою української політичної думки наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. був ідейно-світоглядний плюралізм, ідеї патріотизму ми можемо спостерігати у представників різних ідеологічних уподобань, які хоча і мали за політичну батьківщину Річ Посполиту, проте, усвідомлюючи себе етнічними русичами, залишалися патріотично налаштованими громадянами.

До українських мислителів XVI – поч. XVII ст. ми зараховуємо передусім тих, хто усвідомлював себе українцем (русином, роксоланом, рутенцем, русом, росіянином, руським). Зустрічаючи в багатьох писемних джерелах поняття «руський народ», можемо зазначити, що поняття «Русь» було збірним. Так П.Сас, посилаючись на думку Ф. Сисина, наголошує, що назва «Русь» «... могла стосуватись православних і уніатів українських земель, а також тих українців і білорусів, які мали спільну культурну, мовну та історичну спадщину. Їх називали «русинами», або «руським» народом, у документах XVI – XVII ст. розглядали як один з народів світу поряд з італійцями, поляками, французами та московитами. Назву «Русь» залежно від контексту вживали для окреслення народу, культури, віросповідання, а також території. Тобто етнічні українські та білоруські землі поставали в тогочасній суспільній свідомості як одна культурно-історично-релігійна сутність, культурна сфера. Водночас після Люблінської унії 1569 р. почав поглиблюватися процес культурної і політичної диференціації між українцями і білорусами. З часом утверджується нове розуміння

© Пономаренко Олена Володимирівна – старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного інституту економіки та управління.

«нації», в якому хоч і не витісняється ідея Русі як культурно-релігійної спільності, що розпорошена територіально, однак формується погляд на Україну як на політичну сутність» [4, с. 71].

Ідеї патріотизму в другій пол. XVI – поч. XVII ст. у своїх творах розглядали В.В. Кривошея [5], В.М. Литвинов [3], І.В. Огородник, М.Ю. Русин [6], П.М. Сас [4], В.О. Шевчук [8], Н.Яковенко [7]. Аналіз їхніх наукових розвідок дозволяє говорити про різноплановість тлумачення ними патріотизму. В.В. Кривошея [5] та П.М. Сас [4] дотримуються думки щодо етнічного характеру патріотизму, Н. Яковенко [7] наголошує на його становому характері, а В.Д. Литвинов [3] наголошує на етнічному та релігійному характері патріотизму.

Метою даного дослідження є виявлення специфіки патріотизму у другій половині XVI – поч. XVII ст.

Доба історії, що припадає на XVI – першу половину XVII ст., вітчизняною наукою відзначається як важливий період українського націогенезу [9; 10; 11].

Перші ознаки патріотизму простежуються у середовищі так званої римо-католицької Русі. Свою належність і прихильність до «Русі» починають демонструвати Станіслав Оріховський, Василь Тяпинський, Себастьян Кленович, Герасим Смотрицький, Йосип Верещинський. За визначенням В. Шевчука, саме представники римо-католицької Русі «відчували себе українцями незалежно від конфесійності» [12, с. 96].

Скажімо, Станіслав Оріховський, хоча й був підданим Речі Посполитої, проте мислив про неї з позицій українця, постійно наголошуючи, що він «русин». Як зазначають І.В. Огородник, М.Ю. Русин, «немає жодного твору, навіть листа, в яких би він не вважав за потрібне нагадати про своє русинське походження» [6, с. 207]. Так, наголошуючи на своїй «любові до Вітчизни», С. Оріховський дає поради королю, як звільнити «...Русь від рабства...» [13, с. 118], просить відбудувати її і врятувати мешканців [13, с. 120]. У листі Петрові Гамрату Оріховський зауважує, що переваги має тільки церква римського обряду, а обряди інших не цінуються [13, с. 152], він же, як «людина рутенського роду», хоча і «народився і вихований був у римському обряді», рутенські обряди зобов'язаний знати [13, с. 154]. На думку Оріховського, саме рутенці, хоча і були забобонними, проте міцно трималися давніх звичаїв, ставилися з повагою до предків [13, с. 155]. У своєму листі мислитель просить єпископа погодитися з ним у тому, що «рутенський народ від народження найлагідніший, дотримується не лише батьківських звичаїв та освіти (почасти домашньої, почасти грецької), але ревно дбає також про духовну культуру і побожність» [13, с. 155]. Хоча С. Оріховський і був католиком, але наголошував на можливості мирного співіснування двох церков, підкреслюючи, що «...Церква дуже утвердилась серед рутенців і була одностайна задовго до того, як Польща вивела до Русі римські колонії» [13, с. 155]. Але суперечки ніколи не виникали з вини якоїсь із сторін через розбіжності в релігійних обрядах. До того ж кожен оберігав те, що йому дісталось від предків [13, с. 155]. Таким чином, відстоюючи конфесійний патріотизм, С. Оріховський робить висновок: «...Хай кожен залишається при своїй думці...» [13, с. 156]. Будучи підданим Речі Посполитої, мислитель неодноразово наголошував на тому, що він «...прагне служити своєму народові польському всім серцем, всією душею і думкою всією» С. Оріховський Квінкункс...» [13, с. 165], водночас чітко окреслюючи межі своєї вітчизни. Його Русь «простягається над рікою Тиром, яку мешканці надбережних околиць називають Дністром, біля підніжжя Карпатських гір, пасмо яких відокремлює від Угорщини» [13, с. 239]. На думку В. Литвинова, у С. Оріховського і ряду інших гуманістів-католиків простежується біполярний патріотизм [3, с. 430]. Його вирізняло «стале чуття етнічної належності до руського народу, вписане у політичну ідентичність шляхтича Корони Польської, що її означувала відповідна формула: «руського народу польської нації» [4, с. 61].

Не менш знаковою ідеєю патріотизму, що втілювалися в прославлянні українського народу, української землі, громадського служіння рідному краю, простежуються в творчості українського письменника, педагога, філософа, церковно-освітнього діяча Себастьяна Кленовича (1699 – 1755 рр.). В його творі «Роксоланія» український народ бачиться не як один з трьох народів Речі Посполитої, а як окрема етно-со-

ціальна категорія [13, с.11]. С. Кленович захоплюється природою русів, милуючись «життедайністю» їх землі, де

...різні породи дерев у розкішних лісах процвітають,
Всякі в них знайдеш плоди й для будівництва усе:
Тут і гіллясті дуби, і багаті живицею сосни,
Явір, модрина струнка, всюди ростуть ясени,
Тиси зелені, осики і вільхи в місцях болотистих,
Верби плакучі, гнучкі й родичка їхня – лоза [13, с. 286].

Описуючи гарну природу цих місць, мислитель не забуває нагадати, що і він причетний до неї: дерево клен, на яке багата руська земля, і йому «прізвище миле дало» [13, с. 286]. С. Кленович оспівує українські міста, називаючи Львів священним, а Київ – славною столицею древньоруських князів, причому значимість Києва для Чорної Русі порівнює зі значимістю стародавнього Риму для всіх християн.

Патріотизм автора проявляється і у вихвалючій звичай русів: вірності заповітам батьків, збереженні та оберіганні своєї православної віри, хоча «...подиву гідні ті довгі пости, що побачиш у русів» [13, с. 294]. У творі наголошується, що «на Русі зберігають закони і звичаї предків». Так, описуючи звичай побратимства, С. Кленович зазначає, що братами у русів вважаються не тільки кровні родичі, а і звичайні люди, адже «...вірність у дружбі взаємній єднає їх як побратимів...» [13, с. 295]. Ознаки українського «ми» чітко проявляються в усвідомленні своєї історії.

Заглиблюючись в історичний екскурс, С. Кленович, стверджує, що «...від прадідів Русь свою назву виводить», тому населення «... слід русами називать...» [13, с. 286]. Територія України-Роксоланії для нього – це землі Київської і Галицької Русі.

У 1654 р. побачив світ анонімний вірш «Epicedion», тобто жалобний вірш, на смерть Михайла Вишневецького [13, с. 219-314]. Значимість цього твору в тому, що у ньому вживається етнонім Україна як батьківщина, отча сторона, як рідна земля-мати:

Мужнім лицарям завжди Україна рада,
Бо щороку від татар – підступи та зрада.
Не допустить добрий син землю пюндрувати,
Буде власними грудьми матір заступати [13, с. 310].

І, незважаючи на те, що «Україна від злодюг вічно потерпає» [13, с. 310], її благородні сини постійно дбають про вітчизну, відбиваючи татар від рідної землі, жертвуючи своїм здоров'ям, статками, щоб тільки слава линула на весь світ з Подніпров'я [13, с. 312]. На думку В. Литвинова, «українські гуманісти любов до батьківщини зводили в ранг найвищої добродетності. Це вже не «спільна батьківщина» – Річ Посполита, а Україна, як окреме державне об'єднання зі своїм військом і полководцями» [3, с. 427]. Анонімний автор «Epicedion» полководцем називає Дм. Вишневецького, який «Україні послужив, як державець правий» [13, с. 308].

Ідеї патріотизму можна простежити ще в одного представника римо-католицької Русі Йосипа Верещинського (1530–1599 рр.). Українець, Київський Біскуп, що належав до освіченої полонізованої верстви українського суспільства, ставився з симпатією до козаків і українців. Для нього Київ поставав як сакральний центр – «столиця колишнього князівства Київського», «...місто здавна славне і до того ж старожитне» [13, с. 409], запустіння якого спричинили як татари, так і «люди релігії грецької і обивателі київські» [13, с. 408]. Розробляючи проект відбудови Києва, Й. Верещинський вважає за необхідне його «... забезпечити виключним правом і вольностями над інші міста» [13, с. 413]. І хоча письменник розглядає як спільну вітчизну шляхти Річ Посполиту, проте для нього, як патріота рідної землі, головною метою є «... не полонізувати й не поглинати українські землі, а підняти колишню славу українців, звести її з руїн» [8, с. 112]. Його ж проект від 1596 року щодо організації Війська Запорозького, на думку В. Литвинова, є «...фактично проектом самостійної української держави, яка б спиралася на місцеві традиції» [3, с. 432].

Підсумовуючи, можемо зазначити, що представники римо-католицької Русі висловлювали свої патріотичні уподобання, акцентуючи увагу на етнічному факторі. На думку Василя Балущка, до середини XVI ст. у тій частині України, що входила

до Польщі, формується стереотип русина, який себе визначав представником русинського племені польської нації [14, с. 217]. «Цей стереотип об'єднав усвідомлення свого руського походження з відчуттям приналежності до польської політичної нації, тобто політичного народу тієї держави, активними членами якої почала відчувати себе руська шляхта» [7, с. 81]. Отже, належність до тієї чи іншої віри не відігравала значної ролі.

Деяко інша ситуація відмічається в православному таборі. В процесі становлення етнічної нації в бездержавній Україні православна церква поступово стає національною церквою, виступаючи консолідуючим фактором щодо духовного об'єднання, сприяє поширенню освіти, культури.

Водночас з поширенням контрреформації у другій половині XVI ст. зростає міжконфесійна напруга, що призводить до ототожнення поняття «католик» з поняттям «лях», тобто поляк. Тому окатоличення православних починає розглядатися як зміна ідентичності. Захисниками української церкви і відповідно культурно-національного життя поступово стають козаки, а потім й інші соціальні верстви.

Православний табір, представлений Іваном Борецьким, Василем Загоровським, Захарієм Копистенським, Дем'яном Наливайком, Касіяном Саковичем, Герасимом Смотрицьким, Кирилом Транквіліоном-Ставровецьким, Василем Тяпинським, Христофором Філалетом, характерний тим, що релігійний фактор був домінуючим і ототожнювався з національним. При цьому відданість його представників православної конфесії нерідко призводила до ігнорування потреби державності, адже збереження і поширення православної віри було головною вимогою представників цього напрямку. Вони прагнули ідеологічно обґрунтувати необхідність боротьби з католицизмом, виступаючи таким чином не тільки проти духовного гніту, але й проти політичного та економічного поневолення.

Так, Василь Загоровський (рік народження невідомий, помер у 1580-ому, чільний представник волинсько-подільської православної шляхти, перебуваючи на королівській службі, демонструє етнічний патріотизм у «Духовному заповіті», в якому повідомляє не тільки про те, як розпоряджатися своїми статками, але й розлого констатує власне бачення виховання дітей, культурно-освітньої діяльності.

Жертвуючи кошти православної церкви у місті Володимирі, він розпоряджається, щоб дяк навчав його дітей «руської науки та Письма Святого», а коли ж «...Бог дасть у руській мові і у Святому Письмі досконалої науки», то щоб в душі мали Бога і «в раду з невірними не входили» [13, с. 251]. До того ж, щоб «...письма свого руського й мовлення руськими словами та звичаїв цнотливих і покірних не забували» [13, с. 251]. Отже, патріотом автором бачиться та людина, котра розмовляє українською мовою, цінує звичаї свого народу, дотримується православної віри. І хоча В. Загоровський у заповіті наказує віддати дітей у подальше навчання до єзуїтів у Вільно, «...бо там хвалять дітям добру науку», проте найбільше він просить, щоб діти «віри своєї, до якої їх Бог закликав і в ній на цей світ створив..., ніколи аж до смерті своєї не покидали» [13, с. 255]. Мало того, беручи шлюб, шлюбні партнери щоб однієї віри були [13, с. 254].

Ідеї етнічного патріотизму чітко визначає Василь Тяпинський (народився в I пол. XVI ст.) у передмові до перекладу Євангелія, наголошуючи на належності до «руського народу» і готовності йому послужити, бо русин до Русі послугу повинен чинити, і з задоволенням може виказати свою віру [13, с. 267]. В. Тяпинський переймається тим, щоб не було «занедбання мови своєї славної», бо через неосвіченість вже «деякі соромляться і письма свого» [13, с. 268], оскільки «в усіх на світі християнських народів, які прозріли в слові Божому... своєю власною мовою із давнього часу Боже слово почали викладати» [13, с. 269].

Свій рівень православного патріотизму яскраво демонструвало українське духовенство. Релігійний і культурний діяч Іов Борецький у своїй «Протестації» (1621), полемічному творі, що належав також перу єпископів Єзикійя Курцевича й Ісаїя Копинського, виправдовує права православної ієрархії, яку не хотів визнавати уряд Речі Посполитої. Православна церква постає в творі не тільки як релігійний інститут, але і як репрезентант самобутності «руського народу». Так, наприклад, автори ви-

ступають від імені «духовного та світського, шляхетського й міського станів народу руського віросповідання церкви східної...» [15, с. 286]. Свій містечковий патріотизм мислителі ототожнюють перш за все з місцем народження, своєю землею, наголошуючи, що вони «...громадяни сеї землі, добре і чесно в домах шляхетських уроджені» [15, с. 296]. Автори твору подають ідею рівності народів, вважаючи несправедливим виділення когось одного. Вони зазначають, що народ руський, «...угодою і присягою до Корони прилучившись», терпить наруги [15, с. 294]. Захищаючи козацтво і його дії, Борецький із співавторами підкреслюють, що вони зазнають «утисків віри», їх звинувачують у «заколотах і підступах», яких вони не робили. Водночас козаки розглядаються мислителями як носії культурних надбань народу, хранителі спадщини предків [15, с. 296]. У творі наголошується, що домагання православних не слід вважати «ані заколотом, ані ребелією, не бунтом, не зневажанням зверхності...» [15, с. 291], проте православні мислителі прагнуть відстояти свої права і не хочуть, щоб відступники священники-уніати, які «народ наш руський переслідують, прикрят, мордюють...старожитну любов і згоду між поляками і руссю розривають», збурювали народ [15, с. 287]. Отже, свій конфесійний патріотизм церковні діячі обґрунтовують особливостями етно-культурної окремішності «русського» населення Речі Посполитої. І хоча православні мислителі, роблячи акцент на релігії, розглядали її фактором цілісності «русського народу», проте православний патріотизм постає виразником етнічної окремішності та самотності.

Представники уніатського табору, що сформувався внаслідок Берестейської унії, ще не були готові очолити об'єднання українського народу за національну незалежність, але на своєму етнічному патріотизмі вони також наголошували у своїх творах.

Український учений-філолог, письменник, культурно-освітній діяч Мелетій Смотрицький (бл. 1572–1633 рр.), сповідуючи православ'я і змінивши його на унію, демонструє етнічний патріотизм. Так, у своєму творі «Тренос» (1610 р.) зраду православ'ю він розглядає як зраду руському народові, тому покатоличення чи прийняття унії для нього – це відхід від власного народу [15, с. 133-179]. Звертаючись до «славного народу руського», полеміст закликає: «...Не терпій більше сієї гіркої ганьби. Не зносьте більше всього світу кривди. Покажіть себе, дайте про себе знати, що ви людом Божим обраним есте, церквою Божою освячені. Хай про вас і про правдиву вашу віру всі до одного знають» [15, с. 172]. Відносячи термін «вітчизна» до Речі Посполитої, М. Смотрицький головним фактором самотності бачить «русську кров». На його думку, хто є представником руського народу, але «... переходить в римську віру, не стає негайно вродженим іспанцем або італійцем, залишається він шляхетним русином по-старому, оскільки не віра робить русина русином, поляка поляком, литвина литвином, а народження і кров руська, польська і литовська» [16, с.60]. На думку П. Саса, у поглядах М. Смотрицького «...на передньому плані стоїть родове та етнокультурне начало, яке визначає унікальність руського народу як тогочасної «нації», що сформувалася історично» [4, с. 209]. Перейшовши до унійної церкви, М. Смотрицький цей союз розглядає як можливість збереження «руської нації». Для того, щоб урятувати свою «іншість», «Русь», на думку М. Смотрицького, повинна була з'єднатися з Римом на конфесійному рівні, так само, як з Польщею і Литвою на рівні політичному [17, с. 145].

Таким чином, аналіз ідей українських мислителів дозволяє стверджувати, що в XVI – в перш. пол. XVII ст. серед української еліти домінуючим було відчуття належності до панівного стану Речі Посполитої, що свідчить про поширення станового патріотизму, коли політичною батьківщиною вважається Річ Посполита. Проте в етнічному плані, незалежно від релігійних уподобань, руська еліта ідентифікувала себе з «русичами». І хоча в середовищі «руського» духовенства і формуються різні погляди, проте вони тією чи іншою мірою відображають етнічний патріотизм. Незважаючи на те, що найвищий рівень патріотизму українського народу засвідчила визвольна війна 1648 – 1654 рр., яка завершила націотворчий процес, ідеї етнічного патріотизму, сформульовані гуманістами та полемістами, склали ґрунт еволюції патріотичних ідей.

1. Брагина Л.М. Гражданский гуманизм и античная этико-политическая мысль // Античное наследие в культуре Возрождения. – М., 1984. – 285 с.
2. Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні. – К.: Наукова думка. – 1991. – 372 с.
3. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 472 с.
4. Сас П.М. Витоки українського націєтворення: Монографія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 702 с.
5. Кривошея В.В. До історії політичної думки XVI – XVII ст. // Гілея. Науковий вісник: історія, політологія, філософія. – 2008. - №11. – С. 136 – 153.
6. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібник / За ред. М.Ф. Тарасенка. – К., Либідь, 1997. – 328 с.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розширене. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
8. Шевчук В.О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI – XVIII ст.: У 2 кн. – Кн.1. – К.: Грамота, 2007. – 720 с.
9. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К.: Основи, 1993. – 126 с.
10. Зілинський О. Духовна генеза першого українського відродження // Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – 374 с.
11. Огієнко І. Українська культура. – К.: 1991; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997.
12. Муза Роксоланська: Українська література XVI - XVIII ст.: У 2 кн. Кн. 1. Ренесанс. Раннє бароко / В.О. Шевчук. – К.: Либідь, 2004. – 398 с.
13. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – Т.2. Кн.1. – XVI ст. – К.: Дніпро, 2001. – 560 с. – С. 118-160.
14. Балдушок В.Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2008. – 304 с.
15. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – Т.2. Кн. 2. – Перша половина XVII ст. – К.: Дніпро, 2001. – 536 с.
16. Verificatio niewinności. – Vilno, 16.VI 1621.
17. Заєць Д. Формування уявлень про «руський народ» та історію «руських» земель у середовищі світської та духовної еліти «руських» (українських) воеводств Речі Посполитої // Сучасність. – 2006. – №10 (жовтень). – С. 131 – 148.

В статтє исследується специфика украинского патриотизма в политической мысли второй половины XVI–начала XVIIст.

The specificity of Ukrainian patriotic in the political opinion of the second half of XVI – XVII centuries is investigated in this article.